

**TÜRK HUKUK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI**

Journal of Turkish Legal History

ISSN: 1306-6889

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Journal of Turkish Legal History

Sayı 30, 2020 (Güz)

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü	Fethi Gedikli (İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü)
Kurucular	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mustafa Şentop, Mürteza Bedir
Yayın Kurulu	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mürteza Bedir, Sami Erdem, Ayhan Ceylan, Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu
Danışma Kurulu	İdris Bostan (İstanbul Ü.), Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Mehmet İpşirli (İstanbul Medipol Üni.), İsmail E. Erünsal (İstanbul 29 Mayıs Üni.), M. Emin Artuk (İstanbul Medipol Üni.), İbrahim Kâfi Dönmez (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Kemal Beydilli (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Engin Deniz Akarlı (İstanbul Şehir Üni.), Sevgi Gül Akyılmaz (Ankara Hacı Bayram Veli Üni.), Mustafa Avcı (Ankara Sosyal Bilimler Üni.), Yusuf Karakoç (Dokuz Eylül Üni.), Nevin Ünal Özkorkut (Ankara Üni.)
Editör	Fethi Gedikli
Yardımcı Editörler	Ali Adem Yörük, Abdullah İslamoğlu
Sekreterlik	Furkan Şahan, Ridvan Abdurrahman Demirtaş
Baskı	İlbey Matbaa, Matbaa Kağıt Reklam Org. Mücellit San. ve Tic. Ltd. Şti. 2. Matbaacılar Sitesi, 3 NB 3 Topkapı/Zeytinburnu/İstanbul 0 212 613 83 63 (Sertifika No. 17845)
Baskı Tarihi	Aralık 2020

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazıların ilmi ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yönetim

İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal
Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi
İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Merkez Bina
Oda 58 Beyazıt/İstanbul/Türkiye
e-posta: hukuktarihimerkezi@istanbul.edu.tr

Bu sayı Bahçelievler Belediyesi'nin katkılarıyla basılmıştır.
Belediye Başkanı Dr. Hakan Bahadır'a teşekkür ederiz.

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Sayı 30 • 2020 (Güz)

İçindekiler

Erken Cumhuriyet Döneminde Hukuk Dilinin Özleşmesine Yönelik Sivil Arayışlar <i>Tarık Özcan</i>	5
<i>Tarihçi Hukuk Bilimi Mecmuası'nın Amacı Üstüne</i> <i>Friedrich Carl von Savigny - çev. Serhan Yıldırım</i>	55
İttihad ve Terakki İçinde Muhalefet ve <i>Hizb-i Cedit</i> Krizi - Kont Léon Ostorog'un Sir Eyre Crowe'a Sunduğu Rapor (30 Nisan 1911) <i>Çev. Abdurrahman Nur</i>	65
<i>Belgeler/Notlar</i>	75
Hattat Mustafa Halim Özyazıcı'nın Hukuk Konulu Grafik Çalışmaları <i>Halûk Perk</i>	75
Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Tasnifi Üzerine Bir Not <i>Fethi Gedikli</i>	101
<i>Tarihçi Hukuk Bilimi Mecmuası'nın Tarihçesi</i> <i>Serhan Yıldırım</i>	105
İstanbul Barosu'nun İlk Genel Kurul Toplantısı, İlk Levhası ve Kostaki Sardenski'nin Nutku (5 Nisan 1878) <i>Tugay Aydın</i>	113
Türkiye'nin İlk Avukat Ajandası <i>İstanbul Barosu Ajandası 1928</i> ve Avukatlara Meslekî-Ahlâkî Öğütler <i>Tugay Aydın</i>	129
"Her Türü Yoksulluk İçinde Tekemmüle Doğru Bir Hatve": <i>Ceride-i Adliye</i> , Makale Fihristi ve Yazar Dizini <i>Ercan Karaismailoğlu - Rıdvan Abdurrahman Demirtaş - İbrahim Enes Onat</i>	137
Hukuk Reformu Metinleri 19: Sanat-ı Taknin ve Usûl-i Tedvin (1925) <i>Haz. Ercan Karaismailoğlu</i>	217

Hukuk Reformu Metinleri 20: <i>Droit</i> ile Usûl-i İslâmiyeyi Cem' - Ali Suavi'nin Duruva: <i>İlm-i Usûlü'l-Hukuk'u</i> (1870) <i>Haz. Yasin Yılmaz</i>	221
Beyyinâtın Şerâit-i Kabul ve Takdiri <i>Mustafa Reşit Belgesay - haz. Fatma Zehra Yavuz - Beyza Nur Byık</i>	229
Serbestî-i Mukavelât <i>Mişon Ventura - haz. Mert Burak Ersan</i>	247
Mesuliyet-i Akdiye ve Mesuliyet-i Cürmiye <i>Sıddık Sami Onar - haz. Niyazi Varođlu - Zeynep Aygür</i>	267
Kavânîn-i Esasiyenin Tekevvünü: İngiliz Kanun-ı Esasîsi <i>Celâleddin Arif - haz. Fatih Selim Bayram - Kevser Çetin</i>	279
Kaza-yı İdarî <i>Charles Crozat, trc. Mustafa Hâmid - haz. Zeynep Aygür - Niyazi Varođlu</i>	297
Sahtelikte İstimal <i>Diren Yerganyan - haz. Mert Burak Ersan</i>	315

KAVÂNİN-İ ESASİYENİN TEKEVVÜNÜ: İNGİLİZ KANUN-I ESASÎSİ*

Celâleddin Arif^{**}, haz. Fatih Selim Bayram^{***} - Kevser Çetin^{****}

Ale'l-umûm hükümdarların harekât-ı örfiye ve keyfiyeleri ile pâ-y-mâl edilen hukuk-ı ibâdı temin edebilmek gayesine ma'tuf olan kavânîn-i esasiye bir ihtiyac-ı mübrem suretiyle saha-yı tatbik vaz' olununca filozoflar ile hukuk-şinasân müdâfi-i hukuk-ı ibâd olan kanun-ı esasiyi birtakım nazarî desâtîr üzerine ik'âd eylemek istemişler ve ciltler dolusu nazariyât ile bidâyetinde bir ihtiyac-ı mübrem üzerine gayet sade olmak üzere tedvin edilen esasâtı, farazi, muğlak birtakım düsturlarla izaha kalkışmışlardır.

İngiltere'de ilk defa olmak üzere tatbik olunan düstûr-i esasî bir fırkanın, bir hükümdarın veya bir günün mahsulü olmadığı gibi filozoflar ile hukuk-şinasânın ba'de't-teemmül vaz' eyledikleri nazariyâtın da bir netice-i mantikiyesi değildi. Birtakım amîl (*pratique*) vâkıalar İngiltere'yi bu vadiye sevk eylemiş ve ihtiyacât-ı âcile baş gösterdikçe bunlar İngiliz hukuk-ı âmmesinde bir iz bırakmış idi. Vâkıalar dalgalar gibi sahile çarptıkça birlikte getirdikleri kumu orada bırakmışlar ve asırlarca her gelen yeni dalga bıraktığı kum ile yavaş yavaş orada büyük bir yığın yapmış ve böylelikle İngiliz Kanun-ı Esasîsi'ni husûle getirmiştir.

İngiltere'de mazbut bir surette tekevün etmiş olan bu kanun-ı esasî bittabi İngiliz ahlâk ve âdâtı ile kâbil-i tevfiik olabilecek bir derecede husûl-pezîr olmuş ve çarh-ı hükümet mihver-i lâyıkında deveran eylemeye başlamış ve ahali zulüm ve itisâfdan tamamiyle kurtulmuş idi. İngiltere'de ahalinin bu refah ve saadetini gören Fransızlar kendi memleketlerinde de aynı esasî tatbik eylemek istemişler ve İngiltere'yi numune ittihaz ederek birtakım mebde'ler (*principes*) vaz'ı ile

* Celâleddin Arif, "Hukuk-ı Esasiye: Kavânîn-i Esasiyenin Tekevünü 1", *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sy. 4, Eylül 1332, s. 362-381. Başlıktan ve girişten yazı dizisi olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır; ancak devamı gelmemiş, Fransız ve Türk anayasa tarihine dair yazılar çıkmamış, sadece -yazarın başlığa da eklediğimiz ifadeyle- "İngiliz Kanun-ı Esasîsi" ele alınmıştır.

** Hukuk Fakültesi *hukuk-ı esasiye ve mukayeseli kavânîn-i esasiye* müderrisi.

*** Lisans öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

**** Lisans öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

İngiltere’de İngiliz mühendis ve âlât ve edevâtı ile, İngilizler için kurulan bu makineyi kopye ederek vatanlarına getirip Fransız siyasîleri ve filozofları ile işletmek istemişler, fakat birçok zamanlar çarh-ı meşrutiyet Fransa’da, İngiltere’de olduğu gibi tedvir edilememiş idi. Bu ciheti izaha girişmeden İngiltere’de kanun-ı esasînin ne suretle tekevvün eylediğini araştırmak faideden hâlî değildir. Birinci makalemizi yalnız bu cihete hasr eyleyeceğiz ve ileride Fransa ile bizim kanun-ı esasîmizden bahs eyleyeceğiz.

İngiliz Kanun-ı Esasîsi’nin birtakım amîl vâkıalarla ihtiyacât-ı mübrem ve âcilenin taht-ı tesirinde husûle geldiğini bâlâda söylemiştik. Evet, İngiliz Kanun-ı Esasîsi’nin temeli olan ve 1215 tarihinde Kral Jean sans Terre’den [Yurtsuz John, 1166-1216] asilzâdegân tarafından meydân-ı harbde kuvvetle istihsâl olunan Büyük Şart (Grande Charte) (Hatt) [Magna Carta] o tarihten 50-60 sene evvel meşhur başpiskopos Thomas Becket [1118-1170] ile hükümdâr-ı müstebid II. Henry’nin [1133-1189] mücadelâtının bir neticesi, Arslan Yürekli Richard’ın [I. Richard, 1157-1199] istibdâdına karşı Londra burjuvazisinin gösterdiği şiddetli muhalefetin bir aks-i tesiri idi.

Kral Jean sans Terre, Normandiya’yı kaybettikten sonra İngiltere’de mütemekkin olan Normandiyalı baronlar krallarının sû-i idaresi ile Normandiya’daki mâlikanelerinin ilelebed ziyâ’ından mütevellid gayzları, Kral’ın Papa [III. Innocentius, 1161-1216] ile 1213 tarihinde vukûa gelen itilâfından sonra daha ziyade iştidâd eylemişti.

Baronlar yakînen biliyorlardı ki Papa’yla akd-i sulh eyleyen Kral, İngiltere dahilinde istibdâdını teşdid edecek ve memleket dahilinde yegâne sahib-i nüfûz olmak arzu eylecekti. Kral’ın istibdâdını kırmak için memleket hazırды. 1214 tarihinde Saint Paul Kilisesi’nde ictimâ eyleyen küberâ-yı millet, İngiltere’deki Norman Hanedanı’nın vâzı’-ı kanunu olan I. Henry’nin [1068/1069?-1135] vaz’ eylemiş olduğu esasât-ı metîneyi Jean sans Terre mühr-i kralî ile müveşşah bir hatt ile resmen yeniden mevki’-i tatbik eylemeyecek olur ise Kral’ı silahla icbar eyleyeceklerine and içtiler ve 24 Mayıs 1215’te Londra’yı iki bin şövalye ve birçok piyade ve süvari çavuşânı işgal eyleyerek Kral’a karşı yürüdüler. Jean sans Terre’e Steines ile Windsor arasında rast geldiler ve müşârunileyhi mağlup eyledikten sonra Konferans Çayırı (Runnymede) tesmiye edilen adada, “Baronların Mevâddı” (Les articles des Barons) ile İngiliz hürriyatının Hatt-ı Kebîr’inde (Grande charte des libertes Anglaises) mezkûr olan iradelerini kabul ettiler (15 Haziran 1215). Kral’ın kabule mecbur olduğu bu hatt I. Henry, Étienne [Stephen,

1096-1154] ve II. Henry'nin hîn-i culûslerinde arzu-yı şahsîleriyle ilan eyledikleri hatlara benzemiyordu.

Baronlar tarafından Kral'a cebren kabul ettirilen bu hatt, adeta Jean ile baronlar arasında bir muahede suretindeydi. Hakikatte işbu hatt, sâbık hatlara daha büyük bir sarâhat veriyordu:

Derebeylik mâlikanelerinin sûret-i tevârüsü, ünvan-ı asaletin sûret-i tevcihi ile nikâh mesâilini taknîn ediyor, teşkil-i mehâkim esasını tayin ve cinayet mahkemelerinin her üç ayda bir ictimâi esasını vaz' ediyor ve hayli suistimal edilmiş olan ceza-yı nakdîleri tahfif eyleyerek hürriyet-i şahsiyeyi himaye ediyordu: "Hiçbir kimse kanunen tâbi olduğu mahkemede mahkum edilmedikçe tevkif ve haps olunamaz ve herkesin mal ve canı emindir" diyordu. Tüccara serbest bir surette seyrüseferi vaad ediyor ve memlekette evzân ve ekyâli tevhid ediyor; Londra ile şehir, kasaba, limanlar tüccarânının imtiyazât-ı ticariyesini tanıyordu. Asilzâdegân (esaret, büyük kerimesinin izdivacı, büyük oğlunun şövalyelik ihrazı gibi üç esas müstesna olmak şartıyla) hiçbir vechile ve muâvenet namıyla vergi tarh ve keza dermeyan olunan üç esastan mâadâ Kraliyet Meclis-i Umûmîsi'nin izin ve müsaadesi olmaksızın ahaliden derebeylik vergisi namıyla da vergi alamayacaklardı.

Her ne kadar işbu dermeyan olunan esasât, II. Henry ile Richard zamanında da kabul edilmiş idiyse de Hatt-ı Kebîr, Kraliyet Meclisi'nin ne suretle ictimâ'a davet edileceğini ayrıca zikr ediyor ve böylece Meclis'in ictimâ'ını daha ziyade temin ediyordu. Meclis azâsından bulunan piskoposlar ile asilzâdegâna esbâb-ı mûcibeli şahsî bir davetname gönderilecek ve Meclis'in küşâd-ı "comte"lerde şerifler (*cheriffs*) vasıtası ile yevm-i ictimâ'dan altı hafta evvel ilan olunacak ve azâ-yı sâire de bir beyanname-i resmî ile davet edilecekti. Aylıklı ecnebi askeri devletten ihraç edilecek; kral, baronlar tarafından müntehab ve 25 azâdan mürekkebi bir Meclis-i Nezaret teşkil eyleyecekti. Şayet kral veya memurlardan biri Hatt-ı Kebîr'de mün-deric hürriyetlerden birine tecavüz eyleyecek olursa 25 azâdan mürekkebi olan Meclis-i Nezaret tarafından evvelce tayin edilmiş olan dört komiser tarafından krala ihtar vâki olacak ve 40 gün zarfında bu hususta verilmesi lazım gelen tarziye itâ edilmediği takdirde komiserler meseleyi Meclis'e arz edecekler, Meclis de lüzumunda kralı icbar için kuvve-i müsellahaya müracaat edebilecekti.

İşte bu Hatt-ı Kebîr, İngiltere tarihinde yeni bir devre küşâd ediyor ve bütün sunûf-ı ahaliyi krala karşı müdafaa eylediğinden kâffesi Hatt-ı Kebîr'in muhafazası için birleşmiş ve krallıkla lüzumunda mücadele ve hatta mücâhedeye hazırlanmıştı. Mücâhede bir asır devam etti, fakat bu mücâhede esnasında İngiltere'nin

vahdet-i maddi ve mânevîsi husûle geldi ve İngiltere'nin hürriyet-i siyasiyesi bir daha yıkılmamak üzere teessüs eyledi.

Jean sans Terre, Hatt-ı Kebîr'in tamamî-i ahkâmını tatbik edeceğine dair yemin eyledikten sonra ilk fırsattan istifade ile Hatt'ı ilgâ eyledi ve bu suretle yeminine hânîs oldu. Papa'nın himayesine sığınarak yemininden dolayı kendisini afv ve baronları aforoz ettirdi, baronların arasında tahaddüs eyleyen bir ihtilâftan da istifade eyleyerek silahla müdafaa-i nefis ve hukuka kıyam eyledi. İhtilalcilerin elinden memleketin birçok aksâmını zapt eyledi, fakat Londra'ya giremedi. İhtilalciler Fransa Kralı Philippe'ten [II. Philippe, 1165-1223] istimdâdda bulundular. Müşârunileyh dahi oğlu Louis'yi [VIII. Louis, 1187-1226] bir kuvve-i askerîye ile İngiltere'ye gönderdi, Kral Jean, 12 Teşrinievvel 1216 tarihinde mağlûben ve makhûren vefat ederek yerine on yaşında bulunan oğlu III. Henry [1207-1272] câlis-i taht-ı peder oldu. İhtilalciler artık muvaffak olmuşlardı. Jean taraftarânına unf u şiddet göstermeyerek onları afv eylediler, Hatt-ı Kebîr 6 Teşrinisânî 1217 tarihinde ikinci defa olmak üzere îâdeten ilan olundu. Millet ile saltanat arasında sulh artık takarrur etmişti. Fakat saltanat, ahaliye arzusu hilâfında birçok imtiyazât bahşeymiş olmasından münfail bulunduğu için ileride yine muharebât-ı dahiliye başlayacak ve Hatt-ı Kebîr için XIII. asırda daha birçok kanlar akacaktı. Tarihen malum olan işbu vekâyî'î bütün an'anâtıyla naklelemeye lüzumumuz olmadığından bu vekâyî'î telhis eyleyeceğiz.

III. Henry sinn-i rüşde vusûlünde Eleanor de Provence [1223-1291] ile izdivac eyledi. Mukarrebîninin kâffesi Fransız olduğundan bunlar Büyük Şart'a yani Hatt-ı Kebîr'e hiçbir vechile havale-i sem' u itibar eylemeyerek arzularına muhalif olan aksâmını nakz etmeye başladılar. Fakat baronlar bu sûret-i idarenin önünü almak için şedîd itirazâtta bulundular ve III. Henry'yi, pederi Jean sans Terre gibi müşkil bir mevkiye koydular.

Baronlar silah-ı müdafaaya sarılarak bir heybetli ordu teşkil edip Kral'ın eniştesi Simon de Montfort'un [1208-1265] kıyâdetinde ref'-i livâ-yı isyan eylediler. III. Henry, korkusundan 1258 tarihinde Oxford Ahitnamesi'ni imzalamaya mecbur kaldı. Bu ahitname ile Hatt-ı Kebîr'i tasdik ederek bütün İngiltere Krallığı dahilinde bulunan baronlar tarafından intihab olunup mebusân gönderilen on beş baronla bir meclis-i müşâvere akdini kabul eyledi ve senede üç defa da baron ve şövalyelerden mürekkebe olan parlamentoyu resmen in'ikâda davet eylemesi de Kral tarafından kabul edilen şerâit cümlesindendi.

Pederi gibi III. Henry de vaz'-ı imza eyledikten sonra taahhüdâtını bozmaya kalkıştı, bir ordu ihzar ederek baronlarla muharebeye girişti, fakat Lewes'te 1264

senesinde mağlup oldu, baronlara esir düştü. 1265 senesinde Montfort idare-i hükümeti eline alarak büyük bir parlamento in'ikâd ettirdi. Ruhban, baron ve şövalyelerden mâadâ her şehirden de 2 burjuvayı mezkûr parlamentoya davet eyledi. İşte bugün İngiliz Parlamentosu'nu teşkil eyleyen dört unsurun başlangıcı budur.

Montfort'un idaresi çok sürmedi. Kral'ın büyük oğlu Prens Édouard [I. Edward, 1239-1307], taraftarânıyla Fransa'dan gelen şövalyeleri topladı ve Simon de Montfort'u Evesham'da 1265 [senesinde] mağlup ve pederi III. Henry'yi makamına ik'âd eyledi. Fakat III. Henry de bundan sonra İngiltere'de bir hükümet-i müstebidde veya mutlaka tesis edebilmenin adîmül'imkân olduğunu anladı. Baronlarla uzlaştı ve halefleri olan I., II., III. Édouard zamanlarında parlamento usûl-i hasenesi İngiltere'de yerleşti.

Parlamento daimî surette idare-i kraliyei murâkabe altında bulundururdu. Bu murâkabe yalnız kralın idare-i memleket için her sene istediği parayı kabul veya red ile icra ediliyordu. Fakat hükümet avam eline geçmemişti ve 19'uncu asra kadar İngiltere ahalişi umûr-ı memleket ile alâkadar değildi. Parlamento daimî surette ruhban, büyük baronlar ile kendi akranları tarafından müntehab şövalye ve burjuvalardan mürekkebdî.

1295 senesinde Kral Édouard, Westminster'da bu dört unsurdan mürekkebe ve bir cism-i siyasi teşkil eyleyen bir parlamentoyu cem' eyledi. Fakat bu dört unsurun da her unsura ait ayrı ayrı menâfi'i olduğu derkârdı. 1308'de ruhban ayrıca akd-i ictimâ eylediler, baronlar da şövalyelerle ayrıca birleştiler. Burjuvalar da üçüncü bir kısım oldular ki böylelikle Fransa'nın "*etats généraux*" tabir edilen "meclis-i vükelâ-yı ümmet"ine müşabih oldular.

1341 senesinde yani Yüz Sene Muharebesi'nin ibtidâlarında ruhban ile baronlar bir araya geldiler ve Lordlar Kamarası namını aldılar. Ve müntehab olan şövalyeler ile keza müntehab olan burjuvalar birleşerek bir ikinci meclis yaptılar ki ona da Avam Kamarası namı verildi. Bu ikinci kamarada şövalyeler bir hayli zaman en mühim rolü oynadılar. Avam Kamarası şehirlerin mebuslarından mürekkebe olduğu için milletin Meclis-i Mebusânı oldu ve bu suretle vükelâ-yı ümmet idare-i umûr-ı devlete iştirak eyledi. Halbuki Lordlar Kamarası bir asilzâdegân meclisi haline girdi ve tevârüs tariki ile birkaç ruhban ile baronlara ve ahfâdına ait idi.

İşte İngiltere şu teşkilâtı ile idare-i mutlaka altında idare edilen Fransa'nın karşısında bir muhtâriyet-i idareyi (*self gouvernement*) hâiz bir hükümet oldu ve hürriyet-i siyasiye ile idarede kesb-i mehâret eyledi. Merkeziyet usûlünü ortaya

koyan Roma hükümetinin bırakmış olduğu teâmül-i kadîm ile Fransa gibi muzdarip olmadı. Zira İngiltere, Roma boyunduruğu altında pek az bir zaman kalmış ve parlamento usûlü ile hürriyet-i şahsiye terbiye-i siyasiyesi altına girmiş ve bu terbiyede de gitgide tekâmül eylemeye başlamıştır.

Hürriyet-i şahsiye de Germen kabâilinin İngiltere’de bıraktığı güzel bir yâdigardır ki Germenler eskiden beri teşkilat-ı siyasiyelerinde yalnız erin ere sözünü dinler ve reislerinin akvâl ve ef’âlini sırası geldikçe bağrışmalar ile tenkit eyler veya kalkanlarının üzerine şiddetli darbeler vurarak kabul eylerlerdi. Demek ki kurûn-ı vustânın evâhîrine doğru İngiltere ve Fransa arasında birbirine zıt iki tarz-ı siyaset mevcuttu. Fransa’da Roma yadigârı olan bir hükümet-i mutlaka, İngiltere’de eski Germenlerin yâdigârı olup ibtidâî bir surette icra edilen bir kontrolün bir devlet-i muntazama şekline ifrağı ve hürriyet-i şahsiyeyi kâfil bir parlamento usûlü.

Zaman-ı kadîmde vükelâ-yı ümmet ile idare-i memleket usûlü mefkud idi. İşte bu suret ilk defa olmak üzere İngiltere’de görüldü. Bu tarz-ı hükümet, hükümât-ı hâzıranın esasıyla ahalinin hürriyet-i şahsiyelerini kâfildir, fakat bu tarz-ı hükümet fikrimizce İngiltere’de olduğu gibi emzice-i ahaliye muvâfık olmak şarttır.

İngiltere, adasına çekilmiş Normandiyalıların son istilasından sonra Avrupa’nın nüfuz ve tesirâtından büsbütün ayrılmış olduğu halde istikbalini tehiyeye başlamış ve kendisine de Avrupa’nın diğer aksâmında görülmeyen bir tarz-ı siyaseti vermişti. 13’üncü asırda parlamentonun İngiltere’de ne suretle teşekkül ettiğini ve sonra ne suretle parlamentonun Lordlar ve Avam Kamarası namı tahtında ikiye ayrıldığını da bâlâda mücmelen söylemiştik. Yüz Sene Muharebesi ibtidâlarına doğru parlamento bu hali almış ve III. Édouard da [III. Edward, 1312-1377] İngiltere’de millî bir krallık husûle getirmiş idi. Tarz-ı hükümet ile teşekkül eden milli krallık İngiltere’yi tarîk-i terakkide bir sür’at-i fevkalâde ile yürütmüş, İngiltere’de hissiyât-ı milliyet ve kavmiye uyanmış; İngiliz lisanı, (Normanların yadigârı olan Fransızca kalkarak) lisan-ı resmî ve edebî olmuş idi. III. Édouard zamanında İngiliz Edebiyatı’nda güzel güzel âsâr görünmeye başladığı gibi mehâkimde ve bi’l-cümle devâir-i resmîyede İngilizce lisan-ı resmî olmuştu. Bu da İngiltere’de Anglo-Sakson cinsinin ekseriyet-i azîme teşkil eylediğini ve artık Fransa ahlâk ve âdâtından İngiltere’nin kurtulmak arzusunda olduğunu gösterir idi.

Her ne kadar Yüz Sene Muharebesi’nde İngiltere, Fransa’da zapt eylediği beldeleri muhafaza eylemek istediye de muvaffak olamayarak nihayet adasına çekildi. İngiltere için bu adem-i muvaffakiyet belki büyük bir muvaffakiyetti.

Zira Fransa toprağında kalmış olsaydı acaba Roma ahlâk ve âdâtından kendini uzak tutabilir miydi? İşte zannolunur ki yalnız bu sayede İngiltere Germenlerin bıraktığı eski hürriyet-i şahsiye kavâidini saklayabildi. İngilizler, ancak bu sayede hey'et-i ictimâiye-i siyasiyenin bir hakimini veya âmirin evâmirine mutî' ve münkad birtakım esâfil-i nâsdan mürekkebe değil, ancak hükümetin icraatını içlerinden meb'ûsen gönderdikleri zevât ile daimî bir murâkabe altında tutan hür vatanîlerden müteşekkil bir milletten ibaret olduğu fikrini uyandırırdu.

Bu fikir, devletin bir kuvve-i mutlaka veya müstebidde üzerine mebni olmayıp yalnız hürriyetin hâdimi ve mürettibi olduğunu herkese ispat eyledi ve böylelikle milli parlamentonun hakimiyeti esasını ortaya koydu.

İngiltere, bu tarz-ı siyaset ile bütün İngilizler arasında her ne kadar bir müsâvât-ı siyasiye yapamadı ise de gayesi olan bu noktaya vusûl için pek çok çalıştı ve tarîk-i tekâmülü tuttu. Bittabi kurûn-ı vustâda kâffe-i ahaliye hukuk-ı siyasiyelerini istimal ettirebilmek adîmü'l-imkan idi, hatta diyebiliriz ki bu cihet hiç düşünülmedi. Fakat tarih-i temeddünde daha emsali görülmeyen iki esas mevki'-i tatbik konmuş idi ki bunlar da en büyük terakkiyâtın iki mahsuldar tohumu oldu: Vekiller ile umûr-ı hükümeti tedvir eylemek, millete vergiyi kabul ettirmek.

Vekiller ile umûr-ı hükümeti tedvir etmek usûlü ezmine-i kadîmede belli değildi. Yalnız eski Atina ve Sparta'da mevânî'-i tabiiyenin haylûletiyile ictimâ'ât-ı umûmiyeye gidemeyen ehl-i kura taraflarından bazı kimseleri meb'ûsen gönderir idi; fakat orada esas, bütün milletin ictimâ'ında idi, vekil gönderebilmek şâz idi. İngiltere bu usûlü yani bütün efrâd-ı milleti bir araya cem' etmeyi tatbik edemezdi. Zira koskocaman bir milleti bir meydana toplayarak menâfi'-i müşterekesini mevki'-i müzakereye koymak imkan dahilinde bulunmadığından millete menâfi'ini müzakere için vekiller tayin ettirmek usûlünü kabul eylemiş ve 13'üncü asırdan beri bu usûl İngiliz tarz-ı siyasetinin esası olmuş idi.

Verginin millet tarafından kabul edilmesi, vekiller ile idare-i hükümet tarz-ı müstahseninin çare-i yegânesidir. Ancak bu vasıta ile millet umûr-ı hükümeti idare edenlerin e'fâlini murâkabe eyleyebilir, bu usûl hürriyet-i siyasiyenin de rûkn-i a'zamıdır. Fransa'da vükelâ-yı ümmetin krala verginin miktarını tayin hakkını bıraktığı bir zamanda İngiltere'de kurûn-ı vustâda millet vergisinin miktarını kendisi tayin eyleser idi.

İngiltere'de parlamento birçok zamanlar asilzâdegân elinde kaldı. Lordlar Kamarası adeta kralların bir meclis-i meşvereti idi. İngiltere asilzâdegânından en büyük araziye sahip olan zevât ile İngiltere Kilisesi'nin en ileri gelenleri Lordlar Kamarası'nı teşkil eyliyor idi.

Avam Kamarası ise şövalyeler, kontlukların zengin arazi sahipleriyle şehirlerin burjuvazisi tarafından müntehab idi. Lordlar Kamarası 16'ncı asra kadar fevkalâde sahib-i nüfuz idi, hatta demokratik bir meclis gibi bir cesaret-i fevkalâde ile hareket ederdi. "Krallığın mevcudiyeti parlamentonun elindedir" hükmünü Lordlar Kamarası vermişti. 1399 tarihinde Plantagenet Hanedanı'nın son kralı olan II. Richard'ı [1367-1400] hal' ile yerine Lancaster Hanedanı'nın reisi olan IV. Henry'yi [1367-1413] kral yapan parlamentodur. Lancaster Hanedanı'yla İki Gül Muharebe-i tavîlesini lordlar yaptı. Bu zamanın asilzâdegânından Warwick [Richard Neville, 1428-1471], "kral yapıcı" ünvanını almış ve İngiltere'deki bu teâmül-i siyasiyenin bir nişanesi olmak üzere "*Le parlement fait et défait les rois*" (Parlamento kralları yapar ve yener) denirdi.

İki Gül Muharebesi'nden sonra İngiliz asilzâdegânı pek çok mutazarrır oldular, Yorklar asilzâdegânın birçok emvâlini müsadere eyledi. Tudor Hanedanı zamanında asilzâdegân biraz istirahat edeceklerini ümit eylediler, asilzâdegânın ta'bindan burjuvalar istifadeye başladılar. Tekâmül-i iktisadî ve ictimâî sayesinde burjuvalar, asilzâdegân elinden yavaş yavaş iktidarı almaya ibtidâr eyledi. Burjuvaların ehemmiyeti ve serveti tezâyüd eyledikçe vekillerinin adedi artmaya başlamış ve asilzâdegânın devre-i ikballeri gurûba yüz tutmuş idi.

Üç asır devam eden muharebât-ı hariciye ve dahiliye ve bu muharebâtın intâc eylediği za'f-ı umûmî sayesinde Tudorlar İngiltere'de bir hükümet-i mutlaka tesis ettiler. I. Henry parlamento imtiyazâtını haleldâr edecek bazı nizamât vaz' eyledi. İngiliz kavâninince müttehas olan substitutions usûlünü (yani büyük mâlikâne sahipleri vefat edince mirasın yalnız büyük oğluna kalmasını) tağyir eyledi. İngiltere'de o zamana kadar mevcut olan büyük mâlikâneler bu suretle kâbil-i inkisam oldular. Fakat bu kanun memlekette mevcut bulunan teâmülü değiştiremedi. Maintenances yani asilzâdegânın menfaat-ı umûmiyelerini müdafaa edebilmek için içlerinden birinin taht-ı riyâsetinde ittihad ve ittifak edebilmelerini kral men' eyledi ve bu hususta yapmış olduğu kanuna mugayir olarak vukûa gelebilecek olan ittifakları kanunen takip edebilmek fikriyle beşi kral tarafından tayin olunan yedi azâdan mürekkeb "*Chambre étoilée*"yi (*Yıldızlı Mahkeme*) teşkil eyledi. Bu mahkeme, asilzâdegân üzerine kralın müthiş bir silah-ı kâtı'ı oldu. Böyle bir mahkemenin teşekkülü İngiltere'de istibdâdî meydana çıkardı.

İngiliz krallarının bu gibi ibdâ'âtına baronlar ses çıkarmadı, zira evvela memlekette üç asra karîb bir zaman devam eden muharebât-ı hariciye ve iğtişâât-ı dahiliyeden pek yorgun çıkmışlardı. Sâniyen, Tudorlar sayesinde bir sulh zamanına girmişler ve menfaat-ı maddiyeleri bu sulhten müstefid olmuş ve yine Tudorlar

sayesinde müstemlekât imparatorluğunun temeli atılmış idi. Fakat asıl İngilizlerin Tudorlara karşı beslemekte oldukları hürmetin esasını Papa taraftarı olan Katoliklerle olan mücadelât ve muharebâta Tudorların hakiki bir surette İngilizlerin reisi olmaları teşkil eylerdi.

İngiltere’de artık din siyaset ve muharebâtı başlamıştı. Katoliklik ile Anglikan Kilisesi mücadelâtı bir hayli zaman devam etti. Nihayet Kraliçe Elizabeth [I. Elizabeth, 1533-1603] Anglikan mezhebini iade ile âmmenin teveccühünü kazandı, İngiliz Kilisesi’ni yani İngiliz hükümetinin dinini parlamentonun tasdikini hâvi olan bir kanun ile vaz’ eyledi. Tudorlarla bir milli kraliyete mâlik olan İngilizler, Elizabeth ile milli bir dine mâlik oldular. Hiçbir ecnebinin emir ve nüfuzuna tâbi olmayan kiliseye mazhariyetlerinden dolayı fevka’l-gâye izhâr-ı memnuniyet eylediler ve vatanperverlik ile dinlerini muhafazaya kalktılar. Elizabeth, din muharebâtında iktisâb-ı galibiyet ederek berren ve bahren birçok muzafferiyâta nail oldu ve İngiltere’nin geçirmiş olduğu o azîm buhran esnasında memleketinin timsâl-i müşahhası hükmüne girdi. Elizabeth zamanında krallık fevkalâde iktisâb-ı kuvvet eylemişti, fakat İngilizler, Kraliçe’nin hıdemât-ı ber-güzîdesi karşısında makâm-ı hükümdarînin kazandığı o büyük iktidarı görmemezliğe gelmişlerdi. Elizabeth’den sonra Stuart Hanedanı, iktidar-ı kralînin kesb-i kuvvet eylemiş olmasını görünce Fransa’da olduğu gibi İngiltere’de bir idare-i müstebidde kurabilmek fikrine düştüler.

Tudorlar, parlamentonun iştiraki ile mesâil-i diniyede ıslahat yapmışlardı. Vâkia her ne kadar iktisâb-ı nüfuz eylemiş idiyeler de sırası gelince pek çok defalar teâmülû muhafaza etmişlerdi. İngiltere’de az çok bir idare-i müstebidde tatbik etmiş idiler. Fakat daima zâhiren İngiliz ahlâk ve âdâtını hıfz eylemişlerdi. Mesela 1601 tarihinde Elizabeth, parlamentonun müsaadesini istihsâl etmeksizin bazı imtiyaz beratları verdiği zaman parlamentoda vukûa gelen şikayât Londra’da heyecanı mucib olmuş idi. Hemen Elizabeth beratları istirdâd ederek Avam Kamarası’na menfaat-ı umûmiye hakkında ihtimamından dolayı beyan-ı teşekkür eyledi. Kraliçe’nin bu hareketi kulûb-i âmmeyi celb eyledi. Halbuki Stuartlarda bu nezaket görülmedi. İngiltere, İskoçya ve İrlanda’ya ilk defa tahakküm eden I. James¹ [1566-1625] kendi azamet ve iktidarından sermest oldu. Kuvve-i mutlaka nazariyelerini gayz-ı umûmiyi tahrik edecek bir derecede ileri sürdü ve hatta hüner-füruşluk ederek *Hediye-i Kralî* [*Basilikon Doron*] namında bir eser yazdı.

¹ Celâleddin Arif, Fransızca eserleri esas alarak “Jacques” olarak yazmaktadır; biz, “Jacques d’York” kullanımını hariç metin boyunca “James” olarak verdik.

Bu kitapta şu cümleler görülmekteydi:

“Devletler teşekkül etmezden akdem krallar mevcut idi, bu ecilden kavânin krallardan masdar olup zannedildiği gibi krallar kavâninden masdar değildir. Kral, tebeasının kâffe-i emvâl ve emlâkinin sahib-i yegânesidir; kral, tebeasının mâmelekini almaya selâhiyettardır fakat tebea[nın] hiçbir zaman kralı hal’ etmeye hakkı yoktur”.

I. James’e göre krallar Cenâb-ı Hak tarafından milletlere irsal edilmiş rüesâdır ve bu sebepten hâşâ kuvve-i ilâhinin kâffesini hâizdir. Bu nazariye mücebinece krala itaatsizlik günah-ı kebâirden ma’dûd olur. Kralın iktidarının ne derecede olduğunu anlayabilmek için münakaşaya girişmek adeta küfr-i azîmdir. I. James kendi zaman-ı saltanatına kadar İngiltere’nin takip ettiği mesleğin tam zıttını tutuyor idi. Gerek James ve gerek kendisinden sonra gelen Stuart Hanedanı’nın efrâdı İngiltere meşrutiyet-i idaresini kaldırarak Avrupa’nın sair devletlerinde o zaman mevki-i tatbikte olan idare-i müstebiddeyi koymaya çalıştılar.

Stuart Hanedanı’nın zaman-ı saltanatlarında geçen hadisât, I. James’in halefi I. Charles’ın [1600-1649] pederinin isrine iktifa ile icra eylediği istibdâd ve bu istibdâda karşı durabilecek lordların İki Gül Muharebesi’ndeki zaafından sonra husûle gelen burjuvazi gibi yeni bir unsurun mevcûdiyeti, Kral’ın parlamento ile müteaddid mücadelâtı, parlamentonun birkaç defalar Kral tarafından seddi, ahalinin vergi vermemekteki taannüdü, İskoçya Kilisesi’ni İngiltere Kilisesi’ne cebren rabt için vukûa gelen teşebbüsât malum olduğu vechile İngiltere’de bir ihtilal-i azîm uyandırdı. Krallarına merbûtiyeti müsellemlen İngilizleri, kralları aleyhine ayaklandırdı. Ve bu suretle Stuart Hanedanı darağacı ve menfâ ile kesb-i muârefe eylediler. Parlamento ile taht arasında tahaddüs eden bu ihtilâfâtın kâffesini an’anesiyle yazmak tatvîl-i mekâli mûcib olacağından sarf-ı nazar eyliyoruz.

Bu ihtilâl-i kebîrde İngiltere’de bir nâsiye parladı ki o da meşhur Cromwell’in [Oliver Cromwell, 1599-1658] nâsiyesi idi. Cromwell, I. Charles’ı mağlup eyledi ve 1649’da Kral’ı idam ettirdi. Şimdi kral ortadan kalkınca idare-i hükümeti tedvir etmek vazife-i müşkilesi parlamentoya kaldı ve ortaya bir İngiliz Cumhuriyeti çıktı. İngiltere cumhuriyet ile idareye alışık olmadığı gibi hazır da değildi. Parlamento riyâset-i umûrda mutad olduğu vechile mağlup ve şerâit-i milleti kabul etmiş bir hükümdar görmek isterdi. Zira böyle bir hükümdar İngiltere’nin eski hürriyet-i siyasiyesini muhafaza etmeye kendini mecbur görürdü. Hükümeteşsiz olan İngiliz idaresi yavaş yavaş bir istibdâd-ı askerî altına girdi.

Cromwell, âmir-i mutlak kesilmişti. Cumhuriyeti kabul eylemeyen İrlandalıları mağlup ederek Katoliklerin emvâl ve emlâkını müsadere eyledi ve İrlanda’yı

azîm bir sefalete giriftâr etti. İngiltere’de el-ân devam eden İrlanda meselesini Cromwell açmıştı. Cromwell düşmanlarını mağlup ettikten sonra kralların ellerini uzatmaya cesaret edemediği diğer bir düşmanı kalıyordu ki o da parlamentoydu. Parlamentoyu dağıttı. Ve kapısına “kiralık hâne” levhasını astırdı ve kendisine “İngiltere’nin Hâmîsi Lord” ünvanını verdi. Hâmîliğin ilk devresi fevkalâde şerefli oldu. Birtakım fütûhât Cromwell’e bir zafer çelengi giydirdi. Fakat İngiltere ferdânın ne olacağını bilmediğinden fevkalâde muzdaripti. Cromwell, hiçbir hükümdarın cesaret edemediği idare-i müstebiddeyi memlekette tatbik eyledi; yalnız şurasını ilave eyleyelim ki Cromwell, istibdâdını memleketinin istikbalini temin edecek ahvâl ve mevâdda icra eyledi. İngiltere ihtilalinin neticesi ise iade-i saltanat olacaktı.

Cromwell pâyidâr olabilecek birçok esaslar vaz’ etmek istedi. Fakat İngiltere’nin ahlâk ve âdâtını kral kafası kesmeyle ihlal eylemişti. Evvela kendi yarattığı birtakım kesânla bir şûrâ-yı devlet teşkil eyledi ve onunla idare-i hükümete kalktı. İngiltere gibi serbest münakaşa ve mübahaseye alışmış olan bir memlekette bu suret ancak muvakkat olabilirdi. Kaba ve mutaassıp Protestanların tesir-i nüfuzu altında memlekete bir kanun-ı esasî yapabilecek bir meclis-i müessisân topladı. Fakat bunların yapmış olduğu kanun-ı intihabla toplanan meclis, Cromwell’in işine gelmedi, onu da dağıttı (1655).

1656 tarihinde tesir-i nüfuzla toplanan ikinci bir meclis de Cromwell’in aleyhine çıktı. Diktatör, meclis azâlarından istemediklerini birer bahane ile meclisten çıkardı. Mütebâkî azâ yine Cromwell’in evâmirine münkâd olmadı ve tatbik edilen idare-i askeriyenin ilgasına çalıştı. Nihayet muvaffak oldu. Parlamento İngiltere’nin bir krallık olduğunu, Avam Kamarası’yla Lordlar Kamarası’nın mevcudiyetini kabul etmeye müheyya olduğunu gösterdi. Diktatör, çarnâçar ser-fürû etti ve bir Lordlar Kamarası teşkil etmeye razı oldu. Azâlarını tayin etti ve bu suretle İngiltere’de kralsız bir iade-i saltanat oldu.

Cromwell, 1658’de vefat etti. Cromwell, İngiliz ihtilal-i kebîrini maksadından çevirmiş ve bir istibdâd-ı askerî ile onu mahv eylemişti. Pederinin vefatında “hâmîlik” ünvanını alan Richard Cromwell [1626-1712] birkaç ay sonra bu ünvanı terk eyledi. General Monck [I. Albemarle Dükü, 1608-1670] kolayca II. Charles’ı [1630-1685] İngiltere tahtına davet eyledi.

Yeni kral İngiltere’ye girmezden evvel Breda Beyannamesi’ni neşreyledi (1660). İşbu beyannamede “Parlamento krallığın öyle esaslı ve mühim bir uzvu olmak üzere telakki ederiz ki onsuz ne idare-i hükümet mümkün olabilir ve eminiz

ki ne kral ne de ahali bahtiyar bir surette yaşayabilir” diyordu. Eski Lordlar Kamarası’ndan kalma bir fırka bu beyannameye cevap olarak, “İngiltere’nin hükümet-i resmî-i kanunîsi bir kral ile iki meclisten müteşekkildir” dedi.

Demek ki İngiltere, ihtilali ve cumhuriyeti hazm edememiş ve eski teamülüne merbut kalmış olduğundan yine iki meclisten müteşekkil bir parlamentonun kontrolü altında bulunan bir kral tarafından idare olunmak istediğini vâzih bir surette göstermişti. Kral ile parlamentonun münasebâtını tahdid etmek en güç bir mesele olacaktı. Birinci ihtilal ile hallolunamayan bu mesele ikinci bir ihtilal ile hallolunacaktı.

Eğer Stuartlar bu birinci ihtilalin vermiş olduğu ders-i ibretten mütenebbih olmuş olsalardı İngiltere’de bir milli saltanat husûle getirebilirlerdi. Fakat I. Charles’ın iki oğlu da 1660’tan 1688 senesine kadar birbirini müteakip taht-ı kraliye su’ûd eylemişler ve her ikisi de menfâdan geldikleri için hiçbir şey öğrenmemişler ve hiçbir şey de unutmamışlardı. Evvela yirmi beş sene icra-yı hükümet eyleyen II. Charles ihtilalden ahz-ı sâr maksadıyla İngiltere’yi bir hevl-i azîm içine soktu. Cromwell’in ceset ve kemiklerini târumar etti. Pederinin idamında zî-medhal olan ricâl-i siyasiyeyi öldürttü. Gençliğinde çekmiş olduğu zahm u meşâkkı unutulmak için kendini zevk u safâya verdi. Sarayının ahlâk ve âdâtı İngiliz namusunu tehev-vüre getirdi ve İngilizleri gücendirdi ve böyle bir hayatın mûcib olduğu mesârifât parlamentoyu müteessir eyledi. Kral ile parlamento arasında sû-i tefehhüm evvela hafifçe başladı, nihayet kesb-i şiddet eyledi. Bu sû-i tefehhüme mesâil-i diniye de iştirak eyledi. II. Charles, Fransa Kralı XIV. Louis [1638-1715] ile akd-i ittifak eyleyerek siyaset-i hariciyesini bu ittifak üzerine bina eyledi. Katolik Fransızla birlikte Protestan olan Hollanda aleyhinde bulundu. İngiltere’de efkâr-ı umûmiye bundan müteessir oldu ve Kral efkâr-ı umûmiyenin tesiriyle Hollanda’ya nihayet yaklaşmak mecburiyetinde kaldı. Kral’ın biraderzadesi ve İngiltere tacının vârisesi olan Marie d’York [II. Mary, 1662-1694], Guillaume d’Orange [III. William, 1650-1702] ile izdivac edince Stuartların harekât-ı nâ-becâsından bıkmış olan İngilizler çar çeşme Marie ile zevcinin İngiliz tahtına ku’ûd eylemelerini bekliyordu.

Kral’ın kardeşi [II.] James, Katolik mezhebine girince İngiltere Parlamentosu 1673 senesinde “Test” namı altında bir kanun vaz’ ederek o kanun ile bütün İngiliz memurînine Anglikan mezhebine sadık kalacaklarına dair yemin teklif eyliyordu. Bunun üzerine İngiliz donanması başkumandanı olan Jacques d’York [II. James] memuriyetinden istifa ile dinini muhafaza eyledi.

1679 tarihinde daima istibdâddan tevahhuş eden parlamento Habéas Corpus Kanunu'nu vaz' eyledi. İngiliz hayat-ı siyasiyesinin başlangıcı olan hürriyet-i şahsiye bu kanun ile temin ediliyordu. Zaten Büyük Şart'ın en mühim maddesini teşkil eyleyen bu mesele işbu yeni vaz' edilen kanun ile yeniden taht-ı temine alınıyordu. Büyük Şart mücebince bir sebep-i kanunî olmadıkça hiçbir vatanî tevkif edilemeyecek; bir İngiliz, kanun dairesinde ibraz olunacak bir tevkif müzekkeresi ile ancak tevkif edilebilecek ve mevkufun da mutlaka yirmi dört saat zarfında istintâkına başlanacaktı. 1769 tarihinde yapılan kanun Büyük Şart'ın şu zikredilen maddesine teminat olmak üzere bir madde daha ilave eyliyor ve diyordu ki: "Gayr-ı kanunî bir surette bir İngiliz'i tevkif eyleyen memur hemen memuriyetinden azledilecek ve gayet ağır bir ceza-yı nakdiye çarpılacaktır".

Görülüyor ki İngilizler istibdâda karşı daimî bir surette silahlarını tecdid ediyorlar ve hükümdarlarına fikirlerini anlatmak istiyorlardı. Memleket, âtîsinin emniyetsizliğinden hâsıl olma bir heyecan içinde iken İngiltere'de iki büyük fırka-i siyasiye teşekkül eyledi. Tories (muhafazakâr) ve Whigs (liberal yani ahrâr) namı altında teşekkül eyleyen bu iki fırka bugüne kadar birbirine rekabet eylemektedir.

Tory ismi İrlandalı Katoliklerden müteşekkil bir kısım halkın bir araya gelmesinden neşet eylemiştir. Bunlar Katolikliğe mütemâyil Anglikan mezhebi rüesâsına sadakat gösterirlerdi. Bunların ekserisi büyük çiftlikler ashâbından olup Stuart politikasının müdafii olduklarından Stuartlar mevki-i iktidardan düştükten sonra da onlara sadık kalmışlardır.

Whigler ise İskoçyalı Presbiteryen Protestanlardan müteşekkildir. Bunların ekserisi büyük şehirlerde, büyük limanlarda iktisâb-ı servet eyleyen, ashâb-ı ticaret olan burjuvalardan teşekkül ederek parlamentonun daimî müdâfi-i hukuku olmuşlardır. Stuartlara karşı ilân-ı harb eyleyen bunlar olmuştur. İleride bahs eyleyeceğimiz ihtilali Whigler husûle getirmiş ve İngiltere'nin tam bir asır âmiri kesilmişlerdi. İşte bu asır zarfında asıl parlamento esasını lâ-yetegayyer bir surette İngiltere'de yerleştirmişler ve böylelikle İngiltere tarih-i medeniyetinde gayet mühim bir rol icra eylemişlerdir.

II. Charles ömrünün son zamanlarında yine Katolik olmuş ve hal-i ihtizârda gayet hafî bir suretle saraya idhal edilmiş olan bir Katolik papaz tarafından son tertibât-ı diniyeye mazhar olmuştu. Biraderi ve halefi olan II. James [1633-1701], zaten evvelce Katolik dinine girmiş olduğundan dinini hiç saklamaz olduğu gibi saray-ı kralîde Katolik ayin-i rûhânîsine elden geldiği kadar da resmiyet i'tâ eylerdi. İngilizler yeni krallarının bu halini adeta kendilerine karşı bir meydan

okuma farz eylediklerinden krallarıyla muharebeye girişmeye hazırlandılar. Stuart Hanedanı'na mensup Katolik ve XIV. Louis'nin politikasının mürevvici olan bir İngiliz kralını İngilizler hemen İspanya Kralı II. Philip [1527-1598] tarafından müdafaa olunan Marie Stuart'a [1542-1587] benzettiler. Zaten bu iki mühim tarihî zaman arasında da müşâbehet vardı. II. James kanlı cinayet mahkemeleri gibi mehâkim-i fevkalâdeler icat ederek Habeas Corpus Kanunu'nu ayaklar altına aldı. Test Kanunu'nu da keenlemyekün hükmünde bıraktı. Kendisinin Katolik olması krallığa bir mânia olduğu için İngiltere'deki Katoliklere karşı daima müsâmahakâr davrandığından Katolikler için de gayet müsâmahakâr bir beyanname neşreyledi (1687). İngilizler II. James'in ihtiyar ve halefinin de Marie d'Orange olduğunu bildikleri için sükût ediyorlardı. Fakat Marie de Modène [Modenalı Mary, 1658-1718] ile izdivac etmiş olan James'in bir oğlu dünyaya gelince İngilizler çekmekte oldukları ızdırabın ilelebed devam edebileceğinden korkmaya başladılar.

Whig Fırkası rüesâsı Guillaume d'Orange ve haremi Marie ile münasebâta girişerek kendilerini İngiltere'ye davet eylediler ve parlamentonun kendilerine tâc-ı kralîyi iksâ eyleyeceği vaadinde bulundular. İngilizlerin arzu ve hâhişleriyle teâmüllerini temin edebilecek olan ihtilal bu suretle kolayca çıkıyordu.

Guillaume, Cornouaille [Cornwall] sahilinde kâin Torbay [Torquay] şehrine ufak bir kuvve-i askeriye ile nâzil oldu. Birlikte getirdiği o ufak kuvve-i askeriye günden güne taraftarlarının iltihakı sayesinde büyüdü, Exeter şehrine hiçbir kuvve-i mâniya tesadüf etmeksizin girdi. Oradan da Londra üzerine yürüdü.

Guillaume, İngiltere toprağına ayak bastığı dakikadan itibaren her yerde her zaman söylediği, "Protestan dini ile İngiltere'nin hürriyet-i siyasiye ve esasiyesini muhafaza ve müdafaa eyleyeceğim"den ibaretti.

II. James tebeası tarafından terk edildiği için firara mecbur oldu. XIV. Louis hakikaten eski müttefiki olan James'e şahane bir surette misafirperverlik vazifesini ifa eyledi. Hatta James'in hukukunu müdafaa zımında bir ordu ihzâr, bir de donanma techiz eyledi. Bu da tam bir asır evvel İspanya kralı II. Philip'in İngiltere aleyhine gönderdiği "armada"ya benzer idi. İrlanda'nın bir köşesine çıkabilen bir küçük Fransız kuvve-i askeriyesi Guillaume tarafından mağlup ve La Hogue'da bulunan Fransız donanması da İngiliz donanması tarafından târumâr edildi. İngiltere de hukukuna ittikâ ederek arzusu dahilinde elde eylediği kralını hıfz eyledi.

Evvelce hukuk-ı hanedanîyi muhafaza zımında taht-ı kralînin yalnız Marie'ye verilmesi ve Guillaume'un da muzlim bir köşede Kraliçe'nin zevci olarak kalması istenildi. Fakat Guillaume bu sureti kabul eylemedi. Whigler de işin içinde bir

ihtilal olduğunu göstermek ve yeni Kral'ın iktidar-ı kralisini tahdid eylemek fikriyle bu sureti kabul etmediler. Parlamento, Guillaume ile Marie'yi müştereken hükümdar intihab eyledi. 9 Şubat 1689 tarihinde parlamento iki yeni hükümdara bugünkü İngiltere hürriyet-i siyasiyesinin temelini teşkil eyleyen Bill of Rights tabir edilen şartı takdim eyledi. Bu şart, II. James'in kanuna muhalif olan ahvâl ve ef'âlini ta'dâd eyledikten sonra bir kralın bu gibi şeyler yapmaya hakkı olmadığını yeni hükümdarlara göstererek milletin hukuk-ı mağsûbesinin istirdâd olduğunu bildiriyor idi:

“Bu gibi ahvâl-i nâ-marziyede cedlerinin yaptıkları gibi Avam Kamarası'yla Lordlar Kamarası azâları birleşerek eski hukuk-ı esasiye ve hürriyet-i siyasiyelerini temin maksadıyla derler ki: Yalnız kralın arzusuyla kavânînin tatbikini tatil etmek kanunî değildir. Parlamantonun re'yi istihsâl edilmeksizin ahaliden vergi almak kanunî değildir, yine parlamantonun re'yi istihsâl edilmeksizin vakt-i hazarda bir ordu toplamak kanunî değildir. Parlamento azâlarının intihabı hiçbir tesir-i nüfuz altında olmayıp hür ve serbetçe olacaktır. Ahalinin şikayâtını anlayıp dinlemek, kavânîni mukteziyeyi yapmak, tadil veya teşdid etmek için parlamento sık sık ictimâ'a davet edilmelidir”.

Görülüyor ki hükümdarlara itâ edilen bu şart ile İngilizler yalnız eski parlamantonun hukukunu talep eyliyorlar. Kavâid-i umûmiyeye dair harf-i vâhid bu şartta [Bill of Rights] bulunamaz. İngilizlerin istedikleri hukuk-ı beşer değil, parlamento hukukudur, hatta İngiliz milletinin hukukuna dair de hiçbir talep yoktur.

Guillaume d'Orange İngiliz olmadığından bu kadar müşkil bir emrin uhdesinden gelebilmek için güçlük çekiyordu. III. Guillaume, İngiliz Kanun-ı Esasîsi ile uğraşacağına Avrupa ahvâliyle meşgul oldu. Bunun üzerine yavaş yavaş yeni teâmüller baş gösterdi ki bunlar da adeta bir kanundan ziyade hüküm ve kuvveti hâiz oldular ve İngiliz parlamento usûlünü tahdid eylediler. Kral kuvve-i icraiyesini kendisini krallığa davet eden Whig Fırkası rüesâsına terk eyledi. Bittabi kral bu suretle parlamantonun ekseriyeti ile müttehidü'r-re'y oldu. Guillaume bütün zaman-ı saltanatında hükümeti parlamentoda ekseriyeti hâiz olan fırka rüesâsı eline bırakmayı kendisine âdet edindi ve böylelikle de vükelâ-yı ümmet ile krallık arasında husûle gelebilmesi muhtemel olan sû-i tefehhümü ortadan kaldırmış oldu.

İşte İngiltere'de kanunda musarrah olmadığı halde teâmül sayesinde mesuliyet-i vükelâ meselesi meydana çıktı. Mesuliyet-i vükelâ icabınca nüzzârın kâffesi her bir fiil ve hareketi için parlamentoda îrâd-ı sual vâki olduğu halde cevap vermeye, ekseriyetin emniyeti kazanamadığı halde mevki'-i iktidardan çekilmeye mecburdurlar. İşte bu usûl sayesinde hükümet ile parlamento arasında mevcut bulunması lazım gelen tevâzün tamamiyle husûle gelemediyse de matlûb olan

tevâzüne doğru bir adım atılmış oldu; yani parlamento, hükümeti lüzumunda düşürebiliyordu. İleride tekâmül neticesinde hükümetin de Avam Kamarası'nı feshedebilmesi esasî teâmül suretiyle işin içine girdi. Yine bu usûlün tekâmülü sayesinde aynı kabinenin bütün nüzzârı parlamentonun ekseriyetini hâiz oldukları takdirde birlikte ve birbirlerinin zâmin-i müştereki oldukları halde idare-i umûr eylerler ve parlamentonun itimadını kaybettikleri takdirde cümlesi birden mevki'-i iktidardan çekiliyorlardı.

Bugün hükümât-ı meşrûtada kabul edilen mesuliyet-i vükelâ usûlü İngiltere'de asırlardan beri teâmül sayesinde vaz' edilen bu usûldür. İngiltere'de Whig ve Tory fırkaları gerek parlamentoda, gerek hükümette birbirlerini takip edip dururlardı. Bu da ancak efkâr-ı umûmiye ile intihabât neticesinde ileri gelmekteydi. Bu andan itibaren İngiltere'de milletin efkâr-ı umûmiyesi umûr-ı memleketi tedvire başlamış idi.

1832 senesine kadar intihabâta iştirak edenlerin adedi mahdud idi. Zira usûl-i intihab nâ-tamam olduğundan eski kavânîn ve teâmül muktezâsınca intihabâta iştirak edebilmek için bazı imtiyazâta mâlik olmak lazım idi. İngiltere'de kuvvetli bir aristokrasi idare-i hükümeti bir hayli zaman gerek bilâ-vasita gerek bi'l-vasita elinde tuttu. İngiliz Kanun-ı Esasîsi, İngiliz kavminin tekâmülüyle birlikte tekâmül etti ve yavaş yavaş hiss olunmayacak derecede ve ihtiyaç üzerine demokrasi, hem parlamentoyu hem hükümeti eline geçirdi.

III. Guillaume ile II. Marie'nin zaman-ı saltanatlarıyla halefleri olan II. Marie'nin hemşiresi Kraliçe Anne'in [1665-1714] saltanatı zamanında yeni usûl-i idare, harîçteki muzafferiyât ile kesb-i kuvvet eyledi. Gerek Fransa'ya karşı iktisâb edilen galibiyet, gerek muzafferiyât ve ahvâl-i saire Kraliçe Anne'in zaman-ı saltanatını Kraliçe Elizabeth'in zaman-ı saltanatına benzetti. Bu kraliçe zamanında Fransa'nın müstemlekât imparatorluğu parçalanmaya başladığı gibi İngiltere'nin kuvvâ-yı bahriye ve ticaret-i bahriyesi artık te'âlî etmeye başlamış ve daimî bir surette İngiltere ciddi bir siyaset-i hariciyeye mazhar olmuş idi.

Anne, Danimarka Prensi'yle vukû bulan izdivacından bir vâris dünyaya getiremediği için Prens de Galles [Galler Prensi] olan küçük biraderi III. James'i kendisine varis yapmak arzu eyledi. II. James'in oğlu III. James, Katolik kalmış olduğundan ve zaten bu prensin yüzünden ihtilal zuhûra gelmiş bulunduğundan parlamento geçen din muharebelerini bir daha ortaya koyarak kazanılan mesafeyi kaybetmek arzusunda değildi.

1701 tarihinde yapılan Acte d'établissement Kanunu, İngiltere taht-ı kralîsini Stuartların Protestan olan Brunswick Hannover Hanedanı'na geçirdi. İşte bu kanun, milletin hanedana karşı olan hakk-ı sarîhini gösterir. Zira 1689 ihtilalinde parlamentonun vaz' eylediği diğer bir kanun daha vardı ki: "İngiltere kavânîni milletin hakk-ı sarîhidir. Tahta çıkacak olan her hükümdar mevzû olan kavânîn ahkâmına tebe'an icra-yı hükümet eyleyecektir" diyordu. Demek ki 1701 Kanunu bu kaideye bir misal teşkil eyledi.

1714 tarihinde Anne vefat eyleyince Hannoverli I. George [1660-1727] bilâ-müşkilât İngiltere taht-ı kralîsine su'ûd eyledi. Hannover hanedanı parlamento usûlünü harfiyen tatbik eylediler. Zira İngiltere tahtını İngiliz Parlamentosu'na borçlu oldukları için parlamentonun nüfuzunu kesr eylemek kendi saltanatları aleyhinde çalışmak olduğunu pekâlâ anladılar.

Asırlarla devam edip ber-vech-i bâlâ ihtisar eylediğimiz ahvâl, İngiltere'de usûl-i meşrutiyeti bir daha yerinden oynamamak şartıyla tespit eylemiş ve nihayet İngilizler hükümdarlarına milletin arzu ve emelini kanlı, feci ve mütemâdî bir mücadele neticesinde kabul ettirmiş ve milletin şerâitini kabul eylemiş bir hükümdar mevki'-i iktidara gelmiş idi.

Görülüyor ki makalemizin başında serd ve ityan eylediğimiz fikri bâlâyâ derc eylediğimiz vekâyi ile ispat ettik. En evvel kanun-ı esasîyi tatbik eden ve onunla pek güzel netâyic istihsâl eyleyen İngilizler nazariyâtı bir tarafa bırakmışlar, hatta nazariyâtın mevcudiyetini aramamışlar, yalnız vâkıya ehemmiyet vermişler. İhtiyac-ı mübrem ve âcili nazar-ı dikkate almışlar ve bi'n-netice hukuk-ı ibâdî hükümdarların pây-ı istibdâdı altından kurtarmışlar, hatta içlerinden çıkan Cromwell'e karşı koymuşlar, onun istibdâd-ı askerî ile icra ettirdiği intihabât bile milletin azmine mâni olamamış ve nihayet Hâmi Lord da [Cromwell] milletin arzusunun önünde boyun eğmeye mecbur olmuştur. İşte şu görülen ahvâl bize yakinen gösteriyor ve anlatıyor ki İngilizler I. Büyük Şart'ı kendilerinin mal-i sarîhi gibi telakki eylemişler ve onu gasp için uzatılan elleri kesmişler ve hukuk-ı milleti öyle birtakım nazariyât üzerine ik'âd eylemeyip yalnız vâkıya nazar-ı dikkate almışlar ve kendileri tekâmül eyledikçe kanun-ı esasîlerini kanun-ı tekâmüle tebe'an tekvin eylemişlerdir.